

KARÁCSONY ANDRÁS

PARADIGMAVÁLTÁS A SZOCIOLÓGIAELMÉLETBEN

(Gábor Kiss: *Evolution soziologischer Grundbegriffe.*
Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1989.)

Az elmúlt másfél-két évtizedben született szociológiaelméleti munkákra pillantva nem nehéz meglátni, hogy alapvetően divergáló megközelítésekkel állunk szemben. Különösen a német nyelvterületen tapasztalható ez a vitaszituáció. (Fogalmazódjanak meg ezek az *eltérő teoretikus perspektívák akár szubjektum — kontra rendszerelméletben, akár cselekvés — kontra kommunikációelméletben.*) Annak ellenére, hogy a viták különböző alapfogalmak mentén folytak, úgy tűnik, hogy valamennyire rendezhetők ezek a divergenciák. Kiss Gábor a legújabb monográfiájában éppen erre tett kísérletet. A Dortmundban élő kutató az elmúlt évtizedben elmélettörténeti vizsgálódásaival vált ismertté: a nyolcvanas évek második felében érdeklődése a kortárs elméletek irányába fordult. Ezt jelezte már két korábbi kismonográfiája (Niklas Luhmannról és Jürgen Habermasról), melyeket részben az itt recenzált könyvének előtanulmányaiaként is fel-foghatunk.

Kiss Gábor kiindulópontja: a szociológia területén, már az alapfogalmakat illetően is különböző szemantikai készletekkel, különböző perspektívákkal találkozhatunk. Arról már nem is beszélve, hogy a hasonló alapfogalmak használói is különböző interpretációs variánsokkal jelentkeztek. Kiss sokkal termékenyebbnek tartja, ha a kutató nem az alapfogalmak egységes felfogását sürgeti, hanem elfogadja a fogalomhasználat sokféleségét. Véleménye szerint a szociológiában megfigyelhető terminológiai változás nem vezethető vissza arra, hogy a bővülő problémakör új fogalmakat kívánt. Az egyes alapfogalmak értelmezésében és használatában történt struktúraváltozásról van szó. Vagyis a perspektívaváltás új kontextusba helyezte a korábban is használt fogalmakat; és emellett megjelentek újabbak is. Ezt követi Kiss Gábor könyvének szerkezeti felépítése is, sorra véve az általa „tradicionálisnak” és „újnak” nevezett paradigma alapfogalmait, és ezen belül — amely kategóriánál ez lehetséges — a jelentésadásban a két látásmódot ütközteti. Két szinten folyik tehát a diskusszió, egyfelől terminológiák állnak szemben egymással, másfelől pedig az adott terminológián belül az eltérő értelmezések. A vitakozó elméleti perspektívák bemutatása nem pártatlan: a szerző az új, rendszerelméleti pozíció alapján értelmezi a hagyományos megközelítést. Természetesen leegyszerűsítés „tradicionális” és „új” paradigmáról beszélni, már csak azért is, mert nem egységesek a paradigmák. (A különböző paradigmákon belül is jelentős vita folyik a szerzők között. Mint említettem.) A két eltérő megközelítésmódot eltérő alapfogalmakkal jellemezhetjük, melyek „névadói” a paradigmáknak: a hagyományos elképzelést *cselekvéselméletnek*, az újabbat pedig *rendszerelméletnek* nevezhetjük.

Kiss Gábor elemzését rendszerelméleti elkötelezettsége teszi igazán koncepciózussá, olyanná, hogy értelmezni, s nemcsak regisztrálni tudja a változásokat. Valószínűleg hasonlóképp érdekes lenne egy „ellenirányú” vizsgálat is, a cselekvéselmélet perspektívájából elvégzett rekonstrukció. Viszont egy „objektív”, kizárólagos katalógizáló megközelítés már csekélyebb intellektuális izgalmat nyújtana. Hiszen nem az

álláspontok semlegesítése, hanem pluralitásuk fenntartása jelenthet kihívást dalomkutatóknak. Sajnálatos módon egy rövid recenzió nem érzékeltetheti elemzéseinek erőteljes reflexivitását. Ami lehetséges: néhány gondolat kien megvilágítani a paradigmaváltás alapvető jellemzőit.

A könyvben tárgyalt alapfogalmak listája:

- a. a hagyományos paradigma:
 - társadalom (mint átfogó egység),
 - osztály (szocioökonómiailag meghatározott réteg),
 - csoport (a „mi”-tudat bázisán létrejött cselekvési egység),
 - cselekvés (mint célirányos tevékenység),
 - szubjektum (mint a társadalom alapvető eleme).
- b. az újként propagált paradigma:
 - rendszer (mint kommunikációs összefüggés),
 - szervezet (mint döntési rendszer),
 - szerep (mint a személyiségtől megkülönböztetett program),
 - interakció (a kölcsönös észlelés rendszere témákra és/vagy személyre vonatkoztatva),
 - kommunikáció (értelembeli szelektióknak az értelem kapcsolódási folyamatosságát),
 - értelem (információk formájában megteremtett értelmi összefüggés).

A paradigmákon belül az alapfogalmak struktúrát alkotnak. Így nehezen lehet, hogy az esetleges nem tetsző kategóriák elhagyásával a két paradigmából egy ges látásmódot gyúrjunk össze. (Mint említettem a paradigmák egységességé nagyon minimálisan beszélhetünk, hiszen olyan alapvetően divergáló elméletek az itt tárgyalt felosztásban egy oldalra mint pl. Marx, Weber, Habermas vagy Luhmann. A besorolás, illetve az elhatárolás alapja az, hogy bizonyos fogalmak portjának használatához vonzódtak-e a vizsgált társadalomelméleti gondolkodások sem.)

Ebben az ismertetésben nincs módom végigkövetni, akár csak vázlatos szerző alapos fogalomtörténeti elemzéseit. Csak arra korlátozódok, hogy az „új paradigmából” idézzek fel néhány elképzelést. Hogy miért éppen ebből? Ennek oka személyes vonzódásom ehhez az elméletépítési típushoz, részben pedig az, hogy vitákból ismertebbek a szubjektumok, a cselekvést középpontba állító megközelítések.

Nézzük először a cselekvés fogalmát. A „tradicionális” elképzelés határozza meg a szubjektumhoz rendelt cselekvést. Ezzel azonban vitatkoznak a „újabb” megközelítések, közöttük is kiemelkedően Niklas Luhmann elmélete. Eszerint a cselekvés a rendszerhez, értelemrendszerhez kell kapcsolni. A cselekvés mindig valamilyen értelemrendszerrel való összefüggésben való cselekvés. Vonatkoztathatjuk szubjektumra, ha tudjuk, hogy a szubjektum tett vagy tett valamit. De ekkor is felmerülhet a beszámíthatóság dilemmája, hogy a szubjektumról feltételezzük, hogy cselekedtek, azt állítják, hogy a „szituáció” okozta a cselekvésüket. Cselekvésről akkor beszélhetünk, ha a szelektív magatartás (visszatekintés) nemcsak a résztvevők egyikéhez, hanem ahhoz a rendszerhez is kapcsolható, ahol a cselekvés történik. Röviden: a cselekvés csak az értelemtelő módon egymásra vonatkozó szelektivitások összefüggésében azonosítható. Gondoljunk arra az egyszerű példára, amikor pl. valahová becsöngetünk. Ekkor a cselekvés nem pusztán a csöngetés, hanem a csöngetés értelme magában foglalja azt is, hogy ajtót nyitnak nekünk. A cselekvés

abba kell hagyni. Értelme éppen *nem* a továbbcsöngetésben van. Az ajtónyitás egy másik cselekvés, új esemény, amelyet újabb és újabb események követhetnek. A csöngetés értelmének része, hogy úgy vonatkozik egy másik eseményre (az ajtónyításra vagy annak elmaradására), hogy attól megkülönbözteti magát. E megkülönböztetés híján nem lenne értelme a „csöngetés–ajtónyitás” eseménysorról beszélni. A cselekvés tehát események láncolata. A cselekvés értelme abból az összefüggésből keletkezik, amelyben a cselekvés történik. A cselekvést ezért kell értelemrendszerhez rendelni.

Az „új” paradigma egyik kulcsfogalma a *rendszer*. De ezen fogalmon nem mindenki érti ugyanazt. A használat tisztázása érdekében a szerző a következő jelentéstípusokat különíti el:

a.) A filozófiai tradícióban vált általánossá az a felfogás, amely a *rész* és az *egész* fogalmaival határozta meg a *rendszert* (pl. M. Bunge). Ebben az elképzelésben a rendszer a részek egymáshoz és az egészhez való viszonyának belső rendjét jelölte. A környezet fogalma nem szerepelt. A rendszerként tekintett összefüggések „rendező alapelvét” kutatták. Az „egész” úgy jelent meg, mint ami több a részek összegénél. A kérdés azonban a következő: hol helyezkedik el ez az „egész”? Ha a rendszerben, akkor be kell vezetni a reprezentáció fogalmát, amely azon rendszeren belüli részre vonatkozik, amely a rendszer egységét megjeleníti. A másik lehetséges verzió pedig, hogy nincs a rendszerben az „egész”. Akkor pedig hol van? Ennek a megközelítésnek az volt az alapproblémája, hogy az egészt egyszerre kétféleképpen kellett elgondolnia, mint egységet és mint részek összességét.

b.) A rendszer fogalma mellett megjelenik a környezeté, elsőként az *ún.* egyensúly-elméletekben, melyek a környezetet mint zavarok forrását, a rendszer működését pedig mint ezen zavarok kompenzálását vették figyelembe. Ez a paradigma a kibernetika „nyitott rendszer” koncepciójában tisztult le. Eszerint a rendszerek csak a környezetükkel folytatott interakció szelektív vezérlésénél tarthatják fenn magukat. A jelenségeket egy-egy adott struktúrának a környezetével való kölcsönhatása magyarázza (pl. Parsonsnál).

c.) A legújabb jelentéstípus — amelyhez a szerző a könyvében tárgyalt „új” paradigmát is sorolja — nem a nyitottságot, a rendszer és környezet közötti interakciót hangsúlyozza, hanem a *zárttságot*, a rendszer–környezet differenciát mint *határmegvonást*. Ez az értelmezés a radikális konstruktivizmusban és az ehhez kapcsolódó „autopoietikus elméletben” nyert kidolgozást (Luhmann). Autopoietikusnak azokat a rendszereket nevezik, amelyek az elemeiket a már meglévő elemek hálózatában produkálják, s nem pedig a környezettől veszik át.

A rendszerfogalom értelmezésében történt változások arra utalnak, hogy használata az ontológiai típusú jelentésadástól fokozatosan funkcionális irányba tolódott el.

Kiss Gábor könyvében alaposan dokumentált megállapításokat olvashatunk mindazokról a kérdésekről, melyek az elmúlt évtizedek társadalomelméleti vitáiban központi szerepet játszottak (a szubjektumfogalom használatáról, a kommunikációnak a konszenzushoz illetve a disszenzushoz kötéséről, az értelemkonstitúció módozatairól). Akik e fogalmakat lényegesnek tartják a szocialitás elemzésében, minden bizonnyal haszonnal forgathatják Kiss Gábor könyvét, tekintet nélkül arra, melyik „paradigma” áll hozzájuk közelebb.